

Кутлук Қаған Сүмер

Стамбул университеті, Түркия, Стамбул қ.

*e-mail: kutluk@istanbul.edu.tr

АУЫР ЖҮКПЕН ҰЗАҚ САПАРҒА ШЫҒУ: ҚЫРЫМДАҒЫ ЖӘДИДШІЛІК ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС

Бұл зерттеуде Бақшасарайдан басталып, кейін түріктер мекендеген әр жерге тараған Қырым жәдидшілерінің мұраттары туралы сөз етуге тырысамыз. Жәдидшілік пен жәдидшілер туралы сөз қозғау үшін жәдидшіліктің бастаушыларының бірі, ұлы түрік ұлтшылы Исмаил Гаспыралыны айта кеткен жөн. Исмаил Гаспыралы осы ұғымға атау берген Усұль-и Жәдит мектептерінің негізін қалаушы және қорғаушысы. Жәдидшілер туралы жазылған еңбектер Исмаил Гаспыралдың шығармалары десек қателеспейміз. Ұлттық қозғалысты зерттеу қазіргі саяси ғылымының өзекті бағыты болып табылады. Ұлттық интеллигенцияның Ресей империясы аумағында мәдени бірегейлікті сақтау жөніндегі қызметі қазақстандық отандық ғылымда да тікелей маңызға ие. Жәдидшілік идеялары Қырымда ғана емес, Қазақстанда да кең танымал болды. Исмаил Гаспыралы қызметі Ресей империясының бүкіл аумағында ұлттық қозғалыстың жандануының катализаторы болды деп айтуға толық негіз бар. Тәуелсіздік соғысы жалғасып жатқан кезде дипломатиялық байланыстар жасау үшін 1921 жылы 17 қаңтарда Бұхара Халық Республикасынан делегация Анкараға келді. Делегация Мұстафа Кемалға үш алтын кестелі қылыш пен Темірге тиесілі Құранды сыйға тартты. Жәдидизм жаңа Түркия Республикасының құрылу кезеңінде негізгі философиясы болды.

Түйін сөздер: Жәдидшілік, Ислам, Пантүранизм, Қырым, Ұлтшылдық.

Kutluk Kağan Sümer

Istanbul University, Turkey, Istanbul.

*e-mail: kutluk@istanbul.edu.tr

Long-distance trips with heavy loads: jadidism and the national movement in crimea

In this study, we will try to tell about the ideals of the Crimean Jadids, which began in Bakhcheraï, and then spread throughout the place inhabited by Turks. Speaking of Jadidism and Jadidists, one of the pioneers of Jadidism, the great Turkish nationalist Ismail *Gaspıralı*, should be noted. Ismail *Gaspıralı* is the founder and defender of the Usul-i Jadit schools, which gave the name to this concept. The works written about the Jadids are the works of Ismail *Gaspıralı*.

The study of the national movement is an actual direction of modern political science. The activity of the national intelligentsia to preserve cultural identity on the territory of the Russian Empire is of direct importance in Kazakhstan's domestic science. The ideas of Jadidism were popular not only in Crimea, but also enjoyed wide popularity in Kazakhstan. The activity of Ismail *Gaspıralı* became a kind of catalyst for the activation of the national movement throughout the Russian Empire. On January 17, 1921, a delegation of the People's Republic of Bukhara arrived in Ankara to establish diplomatic relations during the Liberation War. The delegation presented Mustafa Kemal with three gold-embroidered swords and an iron Koran. Jadidism was the main philosophy of the new Turkish Republic.

Key words: Jadidism, Islam, Panturanism, Crimea, Nationalism.

Кутлук Каған Сүмер

Стамбульский университет, Турция, Стамбул.

*e-mail: kutluk@istanbul.edu.tr

Дальние поездки с тяжелым грузом: джадидизм и национальное движение в крым

В этом исследовании мы постараемся рассказать об идеалах крымских джадидов, которые начинались в Бахчерае, а затем распространились по всему населенному турками месту. Говоря о джадидизме и джадидистах, следует отметить одного из пионеров джадидизма, великого турецкого националиста Исмаила Гаспринского. Исмаил Гаспринский является основателем и защитником школ Усұль-и Джадида, которые дали название этому понятию. Произведения,

написанные о джадидах, являются произведениями Исмаила Гаспринского. Изучение национального движения является актуальным направлением современной политической науки. Деятельность национальной интеллигенции по сохранению культурного своеобразия на территории Российской империи имеет непосредственное значение и в казахстанской отечественной науке. Идеи джадидизма были популярны не только в Крыму, но и пользовались широкой популярностью и в Казахстане. Деятельность Исмаила Гаспринского стала своеобразным катализатором активизации национального движения на всей территории Российской империи. 17 января 1921 года в Анкару прибыла делегация Бухарской Народной Республики для установления дипломатических отношений в период Освободительной войны. Делегация подарила Мустафе Кемалю три шитых золотом меча и железный Коран. Джадидизм был основной философией новой Турецкой Республики.

Ключевые слова: Джадидизм, Ислам, Пантуранизм, Крым, Национализм.

Кіріспе

Исмаил Гаспыралы 1851 жылы 20 наурызда (ескі есеппен 8) Бақшасарай маңындағы Авжықойде дүниеге келген. Анасы Фатма Сұлтан тамыры кеңге таралған атақты әулетінің қызы болған. **Әкесі Мұстафа Алиоғлу Гаспыралы патша әскері болып одан әрі лейтенанты шенінен зейнеткерлікке шыққан. Осы кезде Исмаил Гаспыралы Задеган қаласының өкілі болды.**

Оқуын жергілікті мұсылман мектебінде бастаған Исмаил Гаспыралы оқуын орыс мектебі Ақмесжит ерлер гимназиясында жалғастырды. Одан кейін алдымен Воронежде, кейін Мәскеуде Әскери академияға оқуға түскен. Мәскеуде әскери білім алған жылдары орыс зиялыларының өмірін, сол кезеңдегі зиялыларын жақыннан білуге мүмкіндік алды. Кездескен орыс зиялыларына терең құрметпен, сол жылдардағы Мәскеудің түрікке қарсы саясаты және Славяндық атмосфера оның бойындағы ұлттық сезімдерді оятты.

Сонымен қатар, жалғасып жатқан Крит көтеріліске шыққан грек көтерілісшілеріне қарсы соғысқан Османлы сарбаздарына қосылу ниетімен досы литвалық Мұстафа Давидовичпен Түркияға жасырын түрде бірге өтпек болған, Одессада патшалыққа қарсы шыққандығы үшін тұтқынға алынды. Әскери қызметі осылай аяқталды. Гаспыралы 1868 жылы Бақшасарайға оралғанда, атақты Зинжирлі медресесінде орыс тілінен сабақ береді. Осы қызмет барысында ол өзін орыс әдеби және ол өзінің философиялық шығармаларын оқуға арнады. 1872 жылы Қырымнан кеткен Исмаил Гаспыралы Стамбул, Вена, Мюнхен, Штутгарт арқылы Парижге барды. Мұнда өткізген екі жыл ішінде атақты орыс жазушысы әртүрлі іс-шараларға қатысып, соның ішінде Иван Тургеневке көмектесті. Ол еңбекпен күн көрді (Кирилли 2001) 1874 жылы Османлы

офицері болу арман қиялымен өз қалауымен Стамбулға келді. Түрік Әскери академиясына түсу үшін үлкен талпыныс көрсетті, бірақ Ресей елшісі Игнатъев мұны білді және Недим пашаға ықпалын пайдаланып, оның мектепке қабылдануына кедергі жасады. Ақырында Истамбұлдағы Әскери академияға түсуді бір жыл бойы бекер күткен Исмаил мырза Қырымға оралды. Истамбұлда жүргенде, Петербург пен Мәскеуде орыстілді газеттерде шығыс өмірін суреттейтін саяси емес мақалалар жазды және жариялап отырды (Тоған, 1965)

Ол 1878 жылы Бақшасарай вице-мәрі болып сайланды, ал келесі жылы муниципалитеттің мәрі болды. Одан әрі ол президент болып тағайындалды және бұл қызметте 1884 жылға дейін жұмыс атқарды. Ол Қырымда және әртүрлі елдерде өмір сүріп жатқан басқа қырым татарларынан өте ерекшеленді. Көптеген тәжірибе жинақтады. Бөтен үстемдікте өмір сүрген түрік халықтары мен хабар тарату арқылы мұсылмандарды оятты. Бірінші рет Ақмесжиттеде орыстың «Гавридасы» басылды кейін трактат ретінде «Русский ислам» (Русское мусульманство) газетінде жарық көрген.

Ол сонымен қатар бірқатар басылымдар жазды. Бұл мақалаларда «Ресей және оның мұсылмандық субъектілері арасындағы қатынастарға сілтеме жасай отырып Ресей православиелік христиан мемлекеті, сонымен бірге мұсылмандардың мемлекеті деп санаудың дұрыс болатынын алға тартты» (Кирилли 2001) Исмаил Гаспыралының пікірінше, империяның бұл екі негізгі элементі бірін-бірі жақсы білуі керек және білім жүйесінен, ғылымнан айырылған мұсылмандардың бұған жетуіне орыстар кедергі болмауы керек еді (Кирилли, 2001).

- (Мұсылмандардың саны соншалықты көп болғандықтан Ресей оны православиелік

христиан мемлекеті де, мұсылман мемлекеті де санау дұрыс болар еді деп тұжырымдады.)

Зерттеу әдістері

1883 жылы ол өзінің «Тержуман» атты газетін шығаруға рұқсат алды. Газеттің орысша атауы «Переводчик» болды және оның орысша бөліктері алғашқы сандарында көбірек орын алған. Ол газеттің Ресей мұсылман қауымы арасында Батыс өркениетін таратуда аудармашы рөлін атқаруы керектігін түсіндірді. Түрік бөлігі бірте-бірте кеңейіп, маңызы арта түсті. 1890 жылы Тержуман «саясат, білім және әдебиет туралы ұлттық газет» болды. 1905 жылдан кейін Терджуман-и Ахвал-и Заман атауын алып, газеттің тақырыбына «Тіл және идея ынтымақтастығы» ұраны берілді. Ақырында, орыс бөлігінен мүлдем бас тартып, газет Ресей империясындағы мұсылман қоғамының мақсаты мен ой-пікірлерінің аудармашысы болды. Қазан, Кавказ, Түркістан және Сібірде тұратын барлық түріктер Терджуманды ұлттық мұраттарын кеңінен тарататын газет ретінде қабылдады (Тоған, 1965)

Исмаил мырза өнеркәсіпші Акчурин әулеті мен Қазан дворяндарының өкілі Зехра Ханымға үйленіп, оның Қазан түріктерімен байланысы осы неке арқасында нығая түсті. Зеки Велиди Тоғанның хабарлауынша, Исмаил бейдің Әзірбайжан түрік жазушылары Хасан Бей Меликов, Үнсизаде, Топчубашы және басқаларымен үнемі байланыста болған (Тоған, 1965)

Онымен бірге Мәскеу әскери орта мектебінде бірге оқыған литвалық мұсылман Мұстафа Давидович әйгілі дезертирлік істе бірге болған, кейін Бақшасарайға қоныстанып, 25 жыл мэр қызметін атқарып, Ресей мұсылмандары үшін бастауыш мектептер құрған. Исмаил Бей ең көп айналысатын оқулықтар шығару сияқты барлық істеріне көмектесті. Исмаил Бей Бақшасарайда және басқа жерлерде мұғалімдер курстарын ашу арқылы заманауи оқыту әдістерін құруды және Ресей мұсылман қауымында мұндай мектептердің ашылуын қамтамасыз етуді қалады (Тоған 1965)

Ол осы қоғамның әр жерін, соның ішінде Ташкент, Бұхара, Сібірді өзі аралады. Ақырында ол өзінің баспаханасын құрып, «Ходжа-и Сибян», «Малумат-и Нафия» және басқа да бастауыш мектептерге арнап шығарған шығармаларын өз баспаханасында басып шығарды (Тоған, 1965)

1905 жылғы революциядан кейін, әсіресе «әдеби тіл» және оқыту мәселелерді шешуге арналған бағдарламасы болды. Бұл жоспар алғашқы үш жылда бастауыш мектептегі білім беруде жергілікті түрік диалектілерін қолдануды ұсынды, кейінірек «Түркі әлемінің ортақ әдеби тілі» бүкіл түркі әлемінде оқыту тілі болады. Оның «Түркі әлемінің ортақ әдеби тілі» деген бастапқы идеясы негізінен татар тіліне осман түрікін қосу болды, бірақ онымен жұмыс істегендердің ықпалымен осман тілінің бұл тілдегі ықпалы күшейіп, қарапайым осман тілі пайда болды. Яғни, Ресейде тұратын мұсылмандардың түсінетін тілінде (Тоған, 1965).

Исмаил бей исламды түріктердің болмысын қорғау үшін пайдалы деп санағанымен, «Қалта Құраннан» басқа діни басылымдарға көп орын бермеген. 1905 жылғы төңкерістен кейін Қазан мен Бакуде байқала бастаған коммунизм мен социализмнің қарама-қарсы нәтижелерін көріп, шашыраңқы саяси жағдайды көрді.

Ол осы қозғалыстардан, әсіресе, олардың құрылуына қарсы шыққан, тек орыс социалистік партияларына ғана адалдықты талап еткен, орыс тілін әдеби тіл ретінде таңуға талпыныс жасаған басылымдардан қорқа бастады (Тоған, 1965) Терджуманда «Иштиракийюн» деген атпен жариялаған мақалалар топтамасында оңай көрінетіндей оңға қарай жылжып, Ислам халықтары арасында мәдени бірлік құру туралы ойлана бастады. Осы мақсатта ол 1907 жылы Мысырда жалпы мұсылман съезін шақырмақ болды. Ол өзі Мысырға барды, тіпті Абдулла Таймаспен бірге «Ен-Нахда» атты араб газетін шығарды.

Ол тіпті Үндістанға сапар жасады, бірақ бұл әрекеттер Исмаил Бей күткен нәтиже бермеген кезде Бақшасарайдағы бұрынғы қызметіне қайта оралды (Тоған, 1965)

Өз күш-жігерінің оң нәтижесін көрген Исмаил Бей өмірінің соңғы жылдарында батыстандыруды Ресейдегі мұсылмандар мен басқа түркілер үшін рухани суицид ретінде қарастырған экстремистік ағымдарға қарсы күресті. (Тоған, 1965)

Исмаил бей өмірден озып оның жерлеу рәсімі түрік әлемі зиялыларының құрылтайы іспетті. Жаназаға Түрік әлемінің түкпір-түкпірінен зиялы қауым өкілдері қатысты. Тіпті жәдид мектебін бітіріп, кейін Әзірбайжан Кеңесінің басшысы болған Нариман Нариманов осында сөз сөйледі. Одан кейін Түркістандық жәдидшілердің көсемі Махмудхожа Бехбуди, өзбек әдебиетінің көрнекті өкілі Хамза және

басқалар өз ойларын ортаға салды (Нагаев, 1994)

Исмаил Бей Гаспыралы түрік әлемін аралап, Терджұман газетінде де, усуль-и цидит мектептерінде де жұмыс істеген. Осы уақыт ішінде ол көптеген түрік зиялыларымен араласты. Бұл сапарлар да, Терджұман газеті мен Усуль-и Жәдит мектептері мыңдаған түрік ұлтшыл зиялыларын түрік әлеміне оқытты. Әйгілі «Саясаттың үш стилі» кітабының авторы, Ататүріктің жақын досы, Түркия Республикасының негізін салушылардың бірі Проф. Dr. Юсуф Акчура әйелінің әрі туысы, әрі қаламдас досы болды.

- Исмаил Бей Гаспыралы түрік әлемін аралап Терджұман газетімен де, Усуль-и Жәдит мектептерінде де жұмыс істеді.

Жәдидшілік

Бұл сөзбе-сөз жаңалық дегенді білдіреді. Жәдитизм деп аталатын реформалық қозғалыс 19 ғасырдың екінші жартысында тіл, білім және дін салаларындағы жаңашылдық қозғалыс ретінде басталды. Осы қозғалыстың жетекшілері болған Әбділнасыр Курсави (1770-1814), Шихабеддин Меркани (1815-1889), Абдулкайюм. Насири (1824-1907) мен Хусейн Фейижаниді (1826-1866) санауға болады. Бұл қозғалыс Ресейдегі түркі халықтарында орын алған экономикалық өзгерістердің нәтижесінде қайта жанданған ояну және жаңашылдық қозғалысы. Кейін Усуль-и Жәдит қозғалысы түрік әлеміне таралу жолдарын іздеді (Девлет, 1990)

Реформизм қозғалысын 1884 жылы Исмаил Гаспыралы жеке өзі бастады. Ол алғаш ашқан Жәдит мектебімен қарқын алды. Көп ұзамай бұл қозғалыс Түркістанда 1901 жылы Мүневер қари Ташкентте алғашқы Усуль-и Жәдит мектебін ашқаннан кейін тарай бастады. Екі жылдан кейін Махмұд Қожа Бехбуди Самарқандта жаңа әдіспен білім беретін бастауыш мектеп ашуға қол жеткізді. Түркістан зиялыларының көпшілігі қолдаған жәдитизм ең алдымен мәдени жаңалық болды.

Ол саяси қозғалыс ретінде пайда болып, кейін Түркістан халқының ортақ құндылықтарын құрайтын ислам-түрік тақырыптарын біріктіру нәтижесінде өзінің саяси және мәдени аспектілерінен асып түсетін жаңашыл қозғалысқа айналды. Жәдидшілдік қозғалысы 1890 жылдардағы Түркістандағы жаңару қозғалысы болды, бұхарлық Ибрахим қари Абдуллашидтің еңбегімен; Бұл да ұлттық тәуелсіздік үшін күреске айналды. Жәдидшілдіктегі бірінші ны-

сана ұлттық оқу орындарын еуропалықтандыру болды. Осы себепті Исмаил Бей шығармаларынан әсер алып, еуропалық үлгіде білім беру мақсатында ХХ. Ғасырдың алғашқы жылдары Ферғана мен Самарқанда Усуль-и Жәдит мектептері ашыла бастады. Кейіннен бұл мектептер Түркістанға тарады. Жәдидшілер 1906 жылдан бастап өз идеяларын кеңінен тарату мақсатында түрлі газет-журналдар шығарып, түрлі бірлестіктермен ұйымдасып, Түркістанды дамыту үшін саяси күрес жүргізді.

Бұл қозғалыс алдымен білім саласына жаңалықтар енгізуді көздеді. Татар мектептерінде жаңа оқу әдісін қабылдау мәселесі талқылануымен ескі әдісті жақтаған «көнешілер» мен жаңа әдісті жақтаған «жәдидшілер» арасында күрес басталды. Бұл жаңа әдісті жақтайтын қозғалыс осы себепті «Усуль-и Жәдит» деп аталды. Ландау, жәдидшілдіктің панславянизмнен көптеген стратегиялар мен концепцияларды алатынын және бұл қозғалыста татарлардың маңызды орын алатынын айтып, Ресей әкімшілігінің көптеген қауымдарды татарларды христиандандыру және орыстандыру саясатын жүргізі отырды. Алайда Жәдидшілер панисламизмнен гөрі түрікшілдікті ойлады. Дегенмен, Ландау жәдидшілерде панисламистерден гөрі түркішілік болғанын да айтады (Landau, 1995).

Түрік ұлттық санасының дамуында өте маңызды орын алатын түрік ұлтшылдығы идеясын екі үлкен топ тұжырымдап, таратқан. Бұлардың біріншісі Османлы зиялылары болса, екіншісі Осман империясына Ресейден келген зиялылар. Орыс патшасы Ресей мұсылмандары қозғалысын басып-жаншығаннан кейін Түркияға Қырым, Татар, Әзірбайжан зиялыларының бір тобы келді.

1908 жылғы төңкерістен бірнеше ай өткен соң Юсуф Акчура, Ахмет Ағаоғлу, Әбдіррешид Ибраимов, Хусейнзаде Әли, Аяз Исақи, Халим, Констант сияқты зиялылар кездеседі. Осы зиялылар Стамбулда түрлі ұлтшыл ұйымдар құрды (Узун, 2001)

- Түрік ұлттық санасының дамуында өте маңызды орын алатын түрік ұлтшылдығы идеясын екі үлкен топ тұжырымдап таратты. Бұлардың біріншісі Османлы зиялылары болса, екіншісі Осман империясына Ресейден келген зиялылар.

Негізден Жәдит мектептері?

Дамыған елдермен салыстырғанда артта қалған Түркістан мұсылмандарының басын қосып, мектептер мен медреселерді жаңартқысы

келген Исмаил Гаспыралы халық ағарту ісіне алғашқы қадам жасады. Қазіргі әлем жағдайына сай мұсылман қоғамы бастауыш мектептен (мектеп) басталуы керек. Исмаил Гаспыралы түркістандық мұсылман ғалымдары Курсави, Меркани, Бұхара әмірі Мұзаффереддин және Бұхарада білім алған ислам ғұламаларынан тәжірибе жинақтады, бұл қажеттілікті жұртшылыққа ауызша ғана түсіндіру қиын. Сол себепті жаңа мектептер ашып, инновацияның пайдасын іс жүзінде халыққа көрсеткісі келді. Осы мақсатпен Бақшасарайдың Каймаз-Аға ауданында мектеп ашып, білім беруді бастады (1884) Бұл мектепте Исмаил Гаспыралы енгізген әдіспен 40 күндік қысқа мерзімде оқушылар әріптерді толық меңгеріп, жазуды, жылдам оқуды, жүзге дейін есептеуді, Ислам тарихын білуге болатынын көрсетті. Ол үшін Құран сүрелерін жаттау керектіін айтты. Исмаил Гаспыралы әдісінің негізі әріптер дыбыс жүйесі арқылы танылғаннан кейін әріптерді жаттамай, емле арқылы оқу болды. Гаспыралы Исмаил бей қасына жинаған ұстаздарына Усуль-и Жәдит туралы айтып, барған жерлерінде Усуль-и Жәдит мектептерін ашуды сұрады. Сонымен қатар, Исмаил Гаспыралы Түркістанда Жәдит мектептерінің таралуына ерекше мән берді.

Осы себепті 1893 жылы мамырда Бұхара әмірі Абдулахадпен кездесуге келеді. Келгеннен кейін Түркістандағы оқу орындарын жіті қарап, өлкедегі ғалымдармен ақылдасу мүмкіндігіне ие болды. Әмірмен кездесуінен қалаған нәтижеге жете алмаған Гаспыралы Қырымға қайта оралды. Орыстардың Гаспыралы қолдау көрсетпеуінен басқа, оны патша әкімшілігі үшін қауіпті деп санап, Бұхараның сол кездегі саяси-әлеуметтік жағдайы Бұхара әмірінің Гаспыралыны қолдауына кедергі болды. Қазірдің өзінде Түркістанда ескі үлгідегі мектептер мен медреселердің жағдайы студенттер мен жұртшылық арасында белгілі болды, халық бұл оқу орындарынан ештеңе күткен жоқ. Яғни, облыста білім саласына ескіше сенімсіздік орнады. Бұл аймақта, осы салада олқылық туғызды. Исмаил Гаспыралы идеяларын қолдайтын жергілікті ағартушылар Түркістанда жаңаша мектептер ашып, ескі медреселерді реформалауға кірісті. Осылайша Усуль-и Жәдит мектептері орыстар мен көнелердің кедергілеріне қарамастан XIX. соңғы ширегінде Қырымда, Иділ тайпаларында, Әзірбайжанда, XIX. ғасыр

90-шы жылдардан кейін Қазан, Уфа, Орынбор губернияларында және 20-ғасырдың алғашқы жылдарында осы аймақтарға келген татар зиялыларының ықпалымен бүкіл Түркістанға тарады. Қырғызстанда 1901-1902 жылдары Токмок, Преживальск, Пишпек, кейінірек Ош қалаларында Усуль-и Жәдит мектептері ашылды.

Усуль-и Жәдит мектептеріндегі білім беру жүйесі

Түркістанда ашылған жәдит мектептерінің ең үлкен және басты ерекшелігі ескі мектеп пен медресе оқуын жаңартып, діни біліммен қатар дүниетану ғылымдарын да қамту болды. Жаңа үлгідегі мектептерде ескі үлгідегідей оқу арасында оқушылар қабылданбайды, ал көктемде оқудың басында және ортасында жылына екі рет қабылданатын. қыста оқу. Гаспыралы білім беру жүйесінде әліпбидегі әріптерді оқушыларға аты ғана емес, сәйкес дыбыс арқылы да таныстырды. Сонымен қатар, балалар сөйлемдерді үйренуді тікелей бастамады, олар алдымен буындардан бастап, үйренген сайын сөздер мен сөйлемдерге көшті. Усуль-и Жәдит жүйесі әкелген басты жаңалықтардың бірі – мектепті ұлттандыру. Бұған дейін балалар араб тілінде оқу мен жазуды үйренуге тырысатын. Жаңа жүйе сауат ашуда да, басқа барлық курстарда да ана тілін араб тіліне алмастырды. Исмаил Гаспыралы әзірлеген бұл жүйені бүкіл Түркістан қабылдап, 1905-1906 жылдары Нижний Новгородта өткен Ресей мұсылмандары съездерінде осы жүйе талқыланды.

Осыған сәйкес Усуль-и Жәдит мектептері мен медреселеріндегі білім беру бағдарламасы келесідей болады:

1. Бастауыш мектепті алмастырған мектеп медресе оқуына дайындық кезеңі болды.

Медресенің алғашқы оқу кезеңі алты жылға созылған орта мектептен тұрды.

2. Орта мектеп: Бұл медреседегі білімнің екінші деңгейін құрады және Рүштие сияқты алты жылға созылды.

3. Медресе оқуының соңғы үш жылын құрайтын Ғалие деп аталатын жоғары оқу бөлімі медресенің үшінші бөлімі болды. Студенттер медреседе оқу кезінде осы үш бөліктің бірін егер аяқтаса, қаласа медреседен шыға алатын. Тағы да, медресенің әртүрлі сатыларындағы біліміне сәйкес шәкірт не мектептерде, не медреседе ұстаз бола алады. Профессор немесе жоғары лауазымды діни қызметкері де бола алады.

Ғылыми талқылау

Жаңа әдістеме бойынша медреселерде оқытылатын пәндер аймақтарға қарай айырмашылықтар болды: Дінтану (хадис, фикһ, калам, т.б.), түрік тілі мен әдебиеті, араб тілі мен әдебиеті, ислам тарихы, тарих философиясы, жалпы тарих, география, жаратылыстану, математика, физика, химия, психология, педагогика, денсаулық сақтау, каллиграфия, орыс және француз тілдері сабақтары сияқты. Түркістанда ашылған Жәдит мектептері ескі үлгідегі мектептерге қарағанда аз болды. Бірақ орыс мектептерінен гөрі көбірек ашылды және оқушылар саны көп болды. Жәдит мектептерінің шығындары халықтан жиналған қайырымдылық есебінен жабылды. Құрылған мектептерде ескі жүйедегі мектептерде жоқ мұғалімдер мен оқушыларға арналған үстел-орындықтар, тақталар, карталар және оқуға қажетті барлық материалдар болды. Сабақ негізінен татар түрік тілінде және жергілікті халықтың тілінде жүргізілді. Сабақтар арасында орыс тілі, араб тілі, тіпті музыка сабағы да болды. Жаңа әдістеме мектептеріндегі дін сабақтарына қосылған дүние сабақтары шәкірттердің санасының ашық болуын, күнделікті өмірмен астасып, діннің фанатизміне бой алдыруын қамтамасыз етті. Жәдит мектептерінде оқушылар сыныптарға бөлініп, төрт жыл бойы білім алды. Аптасына жиырма сағаттық сабақтың он шақты сағаты; Құран, Ислам тарихы және басқа да діни кітаптарды оқу; қалған уақыттарда жазу, математика, география, орыс тілі және басқа пәндерге арналды. Жаңа әдіс бойынша мектептерде оқу 3 сыныпқа бөлініп, 4 жылға тарады. Бірінші сынып бір жылдан тұрды, дауыстап оқу әдісі арқылы оқу мен жазуды бастау, араб мәтіндерін оқу мақсатында «Әліппеге кіріспе» кітабынан араб әліпбиі оқытылды. Одан кейін «Тәрбиял Бала» (Әдепті бала) және «Ибадат-ы Исламия» (Исламға ғибадат) кітаптары оқытылып, математикадан бастап жазуға дейін оқытылды. 2-сыныпта оқушыларды «Ислам дініне құлшылық» атты кітаппен жалғастырып, таза әрі жылдам жазуға мән беру, математика сабағында төрт және одан да көп таңбалы сандар, төрт амалды үйрету сияқты терең оқытылды. Бұлардан кейін Раабар-ы Сибян деп аталатын кітап оқытылып, Құранның дұрыс оқуына мән берілді. Сонымен қатар География сабағы енгізілді. 3-сынып 2 жылдан тұратын және бұл сыныпта жазу, түсініп оқу және баяндау, Құранды тәжүидпен оқу, Ислам тарихы курсы, жергілікті

халықтар тарихы, география, логикаға кіріспе, сәулет, араб әдебиеті, геометрия, денсаулық туралы ғылым курстары оқытылды. Мектепке алыстан келген студенттер мектептің жатақханасында тұратын. Мектеп бітіргендерге татар тілінде дипломдар берілді. Музыка сабақтарында бұрын Құраннан алынған бөлім Шығармалары жыр күйінде шырқалса, кейінгі ұлттық өлеңдер мен патриоттық өлеңдер орын алды.

Усул-и Жәдит мектептерін ашу әрекетін Исмаил Гаспыралы 1884 жылы Бақшасарайда қырық күнде оқу мен жазуды үйрететін мектеп құрды. Мектептің ашылатынын Терсүман газетінде жариялады. Гаспыралы осы жаңа мектептің мұғалімі болатын адамға тікелей білім берді. Сондай-ақ алғашқы «Усул-и Жәдит» мектебі болатын бұл мектеп Гаспыралы атында болды. Ол сонымен бірге мектептің «Ходжа-и Сыбян» (Somuncuoğlu, 2006) кітабын жазды. Мектепке күннен-күнге оқушылар көбейе бастады. Уақыт өте бұл мектептер Усуль-и Жәдит деп аталды. Қызметкерлер мен «Жәдитші» сөзін таратуды қалайтындар шақырыла бастады. Сөйтіп, Ресейде тұратын түрік қауымының ішінде жаңа зиялылар пайда бола бастады. Енді ескі үлгідегі ғылым жасау қызметі жаңа таптың әдеттерінен бас тарта бастады. Орыс тілі мен мәдениетіне салқын қарамаған Осман империясымен тіл табысып дәстүрлі құрылымдардың бәріне сыни көзқараспен қарайтын бұл зиялы қауымның түркі қоғамын инерциядан шығарып, азаматтық институттар орнататындай етіп қоғамға білім беру керек деген заманауи идеялары болды. Гаспыралы секілді ілім саласын реформалау керек деген пікірді алға тартқандар да көп. Түрік зиялылары көп болды, бірақ бұл идеяны практикалық салаға әкелген тұлға ретінде Гаспыралы бұл бағытты бейнелеуде табысқа жетті.

Усул-и Жәдит мектептерінің оқу бағдарламасы

Жалпы, Қырым, Қазан, Уфа, Орынбор мектептерінің білім сапасы жоғары екені белгілі (Ешенқұлова 2007) Жәдит мектептері негізінен төрт жылдық. Мектепке алты жасар балалар да алына бастады. Мектептер ұстанатын білім беру құрылымы қарапайым жүйе бойынша жүргізілді. Жоғары мектептерде математика, негізгі физика, тарих, география, жаратылыстану сияқты курстар оқытылды. Негізінде Жәдит мектептерінің бір түрі туралы айту мүмкін емес; үш түрлі арнадан құралатын түрлерін атап өтуге болады. Бұлардың біріншісі, бірінші кезеңдегі жәдидшілік қозғалысының идеологиялық негі-

зін де қабылдаған адамдар ашқан Жаңа усул мектептері. Бұл көзқарастың қайнар көздерін Ресейдегі түрік қауымдарының саяси бірлігі идеясы мен Гаспыралы алға қойған «тіл, ой, іс бірлігі» деген ұстаным ретінде жинақтауға болады. Мектептердің екінші тобына «Жаңа әдіс мектептерінің» құрылымы мен оқу жоспарын қолдағанымен, идеологиялық байланысы жоқ адамдар ашқан мектептер жатады. Және де, ескі үлгідегі мектептерде білім беретін молдалардың әсерімен және жұртшылықтың Жаңа усул мектептеріне деген жанашырлығымен өз мектептерінің оқу бағдарламаларын қайта құрылымдау арқылы құрылған мектептер.

Жаңа әдістедегі мектептердегі оқу бағдарламаларын сараптасақ, әлі де болса діни сабақтардың айтарлықтай дәрежеде бағдарламаға енгізілгенін байқауға болады. Жаңа әдісте мектептері сол кезең жағдайында заманауи білім беруді болжағанымен, қоғамның жалпы стилінен тәуелсіз және діни білімнен тыс оқу бағдарламасын дайындау мүмкін еместігі байқалады. Usul-i Cedit мектептері енгізген инновациялар ескі мектептерде оқу классикалық әдіспен жүргізілді. Мұғалім әр оқушыны алдына қойып, оған өз сабағын айтуды тапсырды, осылайша ол шектеулі мөлшерде сыныптағы барлық оқушылармен жұмыс істей алады. Гаспыралы енгізген жаңа әдісте арқылы мұғалім оқушылармен топ қана емес жеке де көбірек білім берілді. Осылайша, сыныптағы жеке жетістіктерден туындаған теңгерімсіз прогресте жойылып, ұжымдық ілгерілеушілікке қол жеткізіліп, мұғалімнің оқушылармен өткізетін уақыты көбірек болу керек. Ескі мектептердің білім беру қарқынды дамыды. Жәдит мектептеріндегі студенттер сынып жүйесі бойынша орналастырылғандықтан, барлық студенттер бір уақытта білім алуға қатыса алады. Жәдит мектебінің енгізген тағы бір жаңа әдіс түрі ескі әдіс оқу мен жазуды сөйлемдерді жаттаудан бастаса, жаңа әдіс әліпбидегі әріптердің сәйкес дыбыстары бар әріптерді және бұл әріптерді ішінара біртіндеп үйретуді мақсат етті (Somunsoğlu 2006) Мұндай мектептердің тағы бір жаңалығы – білімге ұлттық сипат беру. Өйткені ескі әдісте оқу араб тілінде жүргізілетін. Жаңа жүйе бойынша білім беру басты орында тілде болды. Бұл осы мектептердің қосқан ең үлкен үлестерінің бірі.

Түркістандағы Жәдит мектептерін кеңейту Бакшасарайда ашқан мектебінің табыстылығының арқасында Гаспыралы сол аймақ хал-

қынан үлкен қолдау тапты. Бірақ Гаспыралы бұл мектептердің Ресейдің батысындағы мұсылмандармен ғана шектелуі қалмады, ол Түркістан генерал-губернаторлығына хат жолдап, өз жүйесінің жетістігін айтып, осы мектептердің Түркістанда ашылуын талап етті. Алайда Гаспыралының ұсынысы қабылданбады.

1893 жылы Түркістанға аттанды. Гаспыралының Түркістандағы алғашқы аялдамасы Бұхара болды. Ол жақтан Ташкентке өткен Гаспыралы бұл жерден үмітін таппай, Самарқанға аттанды. Гаспыралы Самарқандтағы кездесулерінде үмітін ақтайтын сөз сөйледі. Жетістікке жете алмаса да, ол Жәдит мектебін ашуға қол жеткізді. Гаспыралдың Түркістанға жасаған бұл алғашқы сапары нақты мағынада аса сәтті нәтиже бермеді. Алайда, өзімен келіскен адамдармен қарым-қатынас орнату арқылы кейінгі жылдары Түркістанға екінші сапарына дайындалды. Негізі, кейінгі кезеңдерде Түркістанда Жәдит мектептері көбейе түсіп тәрбиенің маңызды нүктесіне айналды. Усул-и Жәдит мектептері уақыт өте көбейгенімен, оларға Ресей әкімшілігінің қарсылықтары да болды. Бұл мектептердің сындары екі түрде болды; Біріншісі – Ежелгілер тарапынан айтылған сын болса, екіншісі – Ресей билеушілерінің Гаспыралы ашқан мектептері Ресейдің өлкедегі халықты ассимиляциялау мақсатына кедергі болған сындар. Өйткені орыстар бұрын түрік қауымдарына білім беретін мекемелер ашқан болатын. Бұл тұрғыда әсіресе Ильминский әдісімен ашылған мектептердің алатын орны зор. Бірақ бұл мектептер де орыс әкімшілерінің сынына ұшырады. Орыстардың, әсіресе Ильминскийдің Усуль-и Жәдит мектептеріне деген сынының негізі осы мектептерде қолданылатын оқу бағдарламаларының ұлттық сипатында жатыр. Ескі мектептерде белгілі болғандай, оқу араб тілінде, яғни оқушылар үйренбеген тілде жүргізілді. Жаңа әдіс бойынша мектептерде оқу ана тілінде жүргізілді. Бұл жағдай мектеп бітіретін балалардың ұлттық сезімталдығы жоғары тұлға болып өсуіне мүмкіндік берді. Әрине, бұл ресейлік әкімшілер қалаған жағдай емес еді.

Ильминский мен Гаспыралы арасындағы қарсылықтың бастауында; Гаспыралының қамы Ресейдегі түрік жамағаттарының ұлттық болмысын жоғалтуына тосқауыл болатын ортақ әдеби тіл құру арқылы түріктердің бірлігін қамтамасыз ету еді. Екінші жағынан, Ильминский өз ана тілінде білім беру арқылы түркі қауымдастықтары арасында бірлік орнатуға

кедергі болатын әдісті ұсынды. Дәлірек айтқанда, Ресей әкімшілігі әр қауымның басқа тілде қолданылуына қолдау көрсетті.

Ежелгі және Жәдит мектептері

Жәдидшілер мен Ежелгілер арасындағы пікірталас бұрыннан бар екені шындық. Мұның ең басты себебі – Ежелгілердің жәдидшілерге деген күдігі. Ежелгілер мен жәдидшілер арасындағы қақтығыс алғашқы Жәдит мектебі ашылғаннан кейін шамамен 10 жыл өткен соң білінді. Алғашында екі топтың келіспеушілігінің себебі тәрбие әдісіне деген әртүрлі көзқарастар болса, кейінгі жылдары алшақтық кеңірек тарады. Екі топтың дүниетанымы мен идеологиясы бір-бірінен толықтай тәуелсіз (Kanlıdere, 2010)

Ежелгі адамдар дәстүрлерді және классикалық білім беру әдістерін сақтауды қорғады. Сонымен қатар, олар жаңа әдіс мектептерінің оқу бағдарламаларында маңызды орынға ие орыс тілін оқытуға толығымен қарсы болды, өйткені түрік қауымдарын орыстандыру деп білді. Ежелгі адамдар Жәдит мектептері студенттердің діни сезімталдығын әлсіретеді деп ойлады. Жәдит мектептерінде діни сабақтар болғанымен, ежелгі адамдар оларда жалған діни идеялар бар деп қарсылық білдірді. Жалпы айтқанда, ежелгілер мен жәдидшілер арасындағы қайшылықтың бастауы – ескі мектептегі ғылыми өндірістік қызметтің ықпалын жоғалтудан қалған олқылықтың орнын Ресей арқылы, Батыс елдерімен толтырғысы келетін жәдидшілердің күресі – мәдени үлгі және қазіргі жағдайды сақтау арқылы билік бөлісуге жақындағысы келмейтін ежелгі адамдар 1884 жылдан кейін мектептерді модернизациялаудың танымалдылығының артуына байланысты Гаспыралы өзін және оның мектептерін Қырым мұсылман қауымының болмысына қатер төндіретін қатер ретінде қарастырған молдалармен үнемі қақтығысқа ұшырады. Негізінде, көне (дәстүршіл) көзқарасты білдіретін бір молда: «Аллаға, Мұхаммедке сенген адам модернистерге дұшпандық танытуы керек» деп айтуға дейін барды. «Шариғат олар үшін өлім жазасын талап етті». (Уильямс, 2001) Дәл осы сыншылар Гаспыралыны Қырым мұсылман халқын орыстандыруға бел буған орыс агенті ретінде көрсету науқанын бастады. Бір қызығы, ислам дәстүршілері оны орыстандырушы деп айыптағанымен, орыс бюрократиясының көптеген шенеуніктері Гаспыралыны «орыс мәдениетінің барлық артықшылықтарын қорғау үшін пайдалануға тырыс-

қан мұсылмандардың бірі болуы мүмкін» деген күдікпен қауіп төндірді» (Williams, 2001)

Гаспыралыдан кейінгі жәдидшілер және олардың Қырым ұлттық күресіндегі рөлі

Консервативтік дінбасыларының да, орыс шенеуніктерінің де қарсылығына қарамастан, көптеген қырым татар жастары Гаспыралының мектептеріне қабылданып, орыс революциясы қарсаңында география, тарих, ғылым, әдебиет, т.б. пәндерді оқып үйренен ұрпақтар өсіп шықты. Бұл жаңа ұрпақ үшін білімнің маңызды болғаны сонша, «Мектепті көру – қуаныш». Бұл мәтел әлі күнге дейін танымал қырым татарларының мақалы.

«Көптеген Қырым татар жастары білім беру арқылы өздерінің дәстүрлі шекараларынан құтылу процесінде, олардың жетекшілері сияқты, «жаппай көшу немесе надандық қабығында үмітсіз оқшаулану сияқты қауымдастықтың өзін-өзі сақтаудың дәстүрлі формалары, іс жүзінде оның еріту процесін жеделдетті» (<http://www.ismailgaspirali.org/yazilar/bwilliams.htm> – dn_21)

Бұл түсінік өзін заманауи, зайырлы терминдермен көре бастаған осы жаңа ұрпақ үшін исламды Қырым татарларының бірегейлігін анықтаушы элементтен алып тастаудағы маңызды қадам болды (Williams, 2001) Гаспыралының Қырым татарлары мен патшаның басқа түрік қол астындағы ұлтшылдықтың кейінгі қалыптасуындағы маңызын бағаламау мүмкін емес. Гаспыралы дінге емес, ең алдымен түріктің тегіне, тіліне негіздеді. Ресей империясындағы түркі халықтарының топтық болмысының бірден-бір айқындаушы элементі ретіндегі исламның рөлі бірте-бірте төмендеп, Ресей мұсылмандарының топтық болмысының айқындаушы элементтері ретінде тілдік және тектік байланыстар шешуші рөл атқарды. 1917 жылға қарай патшаның қол астындағы мұсылмандар этникалық әзірбайжандар, қазақтар, Еділ бойындағы татарлар, Қырым татарлары және т.б. содан кейін олар мұсылмандар ретінде таныла бастады (Williams, 2001) Гаспыралының еңбегі Қырымдағы мұсылман халқын кейіннен этникалықтандыруға негіз және интеллектуалдық атмосфераны жасап, «Дәуір татарлары», «Ватан (отан)» қоғамы және ұлттық партияның Ресей мемлекетінде тұратын саяси пассивті мұсылман халқын өзгерту үдерісін бастау мүмкіндігін ашты. Тавриданы қырым татар ұлтына айналдырды. 1905 жылға дейін әр қозғалысты орыстың өз мәселесі деп санап, басына қиындық түседі деп ойлаған қырым

татарларының көпшілігі саясатқа қызықпаған. Исмаил Гаспыралы және оның шәкірттері Хасан Сабри Айвазов, Махмут Рефат, Осман Акчокраклы, Исмаил Ломанов халықты ағартуға және Усуль-и Жәдит қозғалысын таратуға тырысқанымен, 1905 жылға қарай Қырым татарлары арасында Усуль-и Жәдитте өскен жастар және Орыс-татар мектептері, оқу-ағарту мәселелері мен басқа да интеллектуалдық мәселелерде белсенділік танытқан топ болды (Yüksel, 2003)

1905 жылы төңкерістер жүріп жатқан кезде Қырым түріктері ұлттық-революциялық қозғалыс құру мақсатында Ақмесжиттегі татар мұғалімдер мектебін бітірген жастардан құрылған «Жас татарлар» («Заман татарлары») деп аталады Қырым түрік тілінде) топ құрылды. Ара-тұра орыс революциялық топтарымен жұмыс істегенімен, «Жас татарлар» қозғалысы социалистік идеяларды қабылдамады.

«Жас татарлар Бүкілқырымдық мұсылмандар 1905 жылы желтоқсанда өз ой-пікірлерін жиналыстарда жұртшылықтың алдында айтты. Өте өткір революциялық стильде жасалған баяндамалар халықты үрейлендірсе де, Хасан Сабри Айвазов пен Решит Медиев сынды басшылар мәселелерді ұлттық көзқараста талқылады; Хасан Сабри Айвазовтың өз сөзінде патша билігінің қырым татар халқына жүргізген саясатының ащы зардаптары мен қырым түріктерінің жоққа шығарылған ұлттық құқықтарын талап етіп, абсолютизмге қарсы революциялық күрес жүргізу қажеттігін баса айтып, бостандық талап еткен. Жас татарлар Қырым татар халқын ағартуды, мектептерде Усуль-и Жәдитке қолдау көрсетуді, барлық халық, әсіресе әйелдер арасында білім беруді кеңейтуді, қалалар мен ауылдардағы Қырым татарларының арасынан ұлттық кадрларды дайындауды, озбырлыққа қарсы күш дайындауды мақсат етті. Патша үкіметі бұйрығымен Мехдиев, Бахчисарайдағы Жалал Муин, Хусейн Балич, Сейіт, Челил Каллиграф, Хасан Сабри Айваз, Сүлейман Бадраклы, Яхья Байбуртлу, Әмір Али, Абдуррахман Хуснуді кездесу ұйымдастыру мақсатымен станцияға барғанда тұтқындалып, түрмеге жабылды. (Yüksel 2003) Қараша айында Ақмесжит түрмесінің есіктері халықтың жинаған күшімен ашылып, саяси тұтқындардың барлығы босатылды. Мехдиев енді революция қаһарманына айналды. «Тержұман» газетінің 1906 жылы 3 мамырда, «Ватан Хадими» газеті 1906 жылы 1 мамырда Қарасубазарда шыға бастады. Керісінше, 1906

жылы 5 мамырда Терджұманда Нуман Челеби Джихан Абдүлрешит Мехдиев Сүлеймен (Жас татарлар Сулкуевич Вели Ибрахим Гаспыралыны Ватан Хадими газетінің шығуына ықпалы бар деп айыптады) және Гаспыралыны сынға алды.» Көрнекті жас татарлардың бірі сондай-ақ Гаспыралдың әріптесі Хасан Сабри Айвазов Бакуде 1906 жылы шыққан «Фююзат» журналының 6-санындағы «Қырым не үшін сынға алынбайды?» деген мақаласында аудармашы болды. Ол жылдар бойы қызметтерін көрсете отырып, Қырым мәселесіне немқұрайлы қарайтынын сынады. Осындай сындар мен талқылауларға қарап, бұл екі топтың арасында өте өткір сызықтар бар деп айтуға болмайды. Керісінше, Терджұман мен Ватан Хадими газетінің интеллектуалдық құрылымы мен қызмет салаларының айырмашылығынан гөрі ұқсастықтары көп және Гаспыралының жақтастары мен жас татарларды ажырату әрдайым оңай бола бермейді. Сонымен қатар, екі топтағы адамдар саны тым көп, оларды бағаламау мүмкін емес. Оның үстіне бұл топтардың Ресей әкімшілігімен және дәстүрлі-консервативтік құрылымдағы Қырым түріктерімен арадағы айырмашылықтары әлдеқайда үлкен және тереңірек. Осыған байланысты Ватан Хадими газеті жабылып одан кейін газет жазушылары, әсіресе Хасан Сабри Терджұман газетесіне жаза бастады.

Олардың жалғасуы таңқаларлық емес сияқты. Тағдырдың жазуымен Терджұманның Ватан Хадимиден басты айырмашылығының бірі болған қалыпты және сақтық таныту Терджұманның баспа өмірін және Ватан Хадимидің бұрынғы жазушыларын жалғастыруына мүмкіндік берді. 1916 жылы Бірінші дүниежүзілік соғыстың қызып тұрған күндерінде барлық университет студенттерін Прапорщик (запастағы офицер) мектебіне қабылдау туралы бұйрық бойынша Кафер Сейдахмет Мәскеу запастағы офицерлер училищесіне, одан әрі Бессарабия майданында, Челеби Джихан Гөзлевеге барды. Челеби Джиханның қызмет орны – Ақмесжит еді. 1917 жылы ақпанда патша орталығында төңкерістің басталғанын естіген Джафер Сейдахмет Бессарабиядағы бөлімшесін тастап, Одессадағы құпия ұйымның көмегімен ауруханаға жатқызылған Челеби Джиханға келді. Халил Чапчакчы мен Ахмет Өзенбашлының қатысуымен жағдайды келіссөздер жүргізіп, бұдан былай жасалатын қадамдарды анықтауға тырысса, екінші жағынан Қырыммен байланысқа шығып, жаңа оқиғалар

туралы ақпарат алуға тырысты. Ресейдегі революциялық қозғалыстардан пайда алған Қырым түріктері 1913 жылдан бері бүкіл Қырымда әрекет еткен жасырын әрекеттерінің нәтижесінде 1917 жылы 25 наурызда демократиялық сайлау өткізді. Нәтижесінде олардың өкілдері Ел бірлігі мен дамуын қамтамасыз ету; ұлттық құқықтарды шешу; Қырымның болашағына қатысты саяси оқиғаларды күшейту мақсатында «Қырым Мұсылмандардың Орталық Атқару Комитетін» құрды. Осылайша Қырым татарлары өз тағдырларын өз қолдарына алды.

Орталық Атқару Комитетінің бірауыздан қабылданған шешімімен Челеби Джихан Қырым мүфтиі болып, Джафер Сейдахмет Құрылтай істері басқармасы болып сайланды. Челеби Джихан Қырымның ғана емес, сонымен қатар Батыс мұсылмандарының (Польша мен Литва) мүфтиі болып сайланды және бұл атақты Ресей үкіметі бекітті. Осы оң өзгерістерге байланысты Челеби Джихан мен Джафер Сейдахмет Одессада асыға күткен Қырымға келді. Челеби Джихан Қырымда бас мүфтилік міндетін қабылдап, уақытты босқа өткізбей, дін істерін дұрыс жолға қоюға ұмтылды; Мүфтилер мен кәдилер, шешендер мен имамдар арасындағы біліктілігі жоқтардың міндетін тоқтатып, елге қызмет ете алатын білімді жастарды, зиялыларды тағайындады. Челеби Джихан мектептерде де сол әдістерді қолдану арқылы ұлттық мектептерді аз уақыт ішінде белгілі бір деңгейге жеткізе алды. Барлық осы қозғалыстардың нәтижесінде Қырым татарларының алдында болашақта бүкіл Қырымда атқарылатын әлдеқайда маңызды қадамдарға қатысты маңызды база қалыптастырылды және халықтың қолдауына ие болды. 1917 жылы сәуірде Челеби Джихан, Сейитжелил Каллиграф, Ахмет Өзенбашлы және Джафер Сейдахмет тарапынан ереже дайындалып, күшіне енді. Мамыр айының басында Ақмесджитте шақырылған «Мұғалімдер съезінде» мұсылмандарды орыстандыру мақсатымен ашқан орыс-татар мұғалімдер мектебін тартып алып, оны ұлттық мақсатқа сай етіп, тағайындау туралы шешім қабылданды. Қабылданған шешімдер съезден кейін бірден орындалды. Бүкіл Қырымдағы маңызды орталықтардың қарқынды енуі және басып алуы екінші жағынан «Қырым ошағын» Абдул-хаким Хилми 1917 жылы 20 маусымда конгресс қабылдаған шешімдерді қорғау және жұртшылықты ағарту мақсатында құрды. 27

маусымда Комитет «Миллет (Ұлт)» ресми ақпарат құралы ретінде шығарыла бастады, ал «Голос» қырым-татар седасы газеттері шілде айында Халит Чапчакчы мен Али Баданински тарапынан шығарыла бастады.

Кейінгі күндері оларға Гөкбайрак, Иш Халк және Албайрак газеттері қосылды.

Қырым татарларының саяси белсенділігінің бірте-бірте күшеюі орыстарда терең ыңғайсыздық тудырды. Керенский үкіметінің Таврида губерниясының комиссары Богданов осы қозғалысқа нұқсан келтіру үшін 1917 жылы 20 шілдеде Қырым түріктерінің басшысы Челеби Джиханды тұтқындады. Бұл қозғалыс бүкіл Қырымда үлкен реакцияға ұшырап, барлық жерде митингілер өтті. Сонымен бірге Ресейдегі барлық мұсылман түрік ұйымдары да Ресей үкіметіне наразылық білдірді. Ақярда түрмеге қамалған Челеби Джихан халықтың күшеюімен 23 шілдеде босатылды. Тұтқындауды жасаған Богданов пен оның көмекшісі Биянски қызметінен кетті, ал Таврида мемлекеттік революция комитетінің басшысы Новицкий Челеби Джиханға ресми түрде барып, кешірім сұрауға мәжбүр болды. Әсіресе, бұл соңғы оқиғалар бүкіл Қырым халқының рухына өте жақсы әсер етті.

1917 жылы 30 қазанда Джафер Сейдахметтің өзі Қырым Еркан-ы Харбийесі (Қорғаныс министрлігі) құрды. Жафер Сейдахмет, Қырымнан тыс Украина Майдандағы Қырым татарлары әскер дивизияларын қайтаруға тырысты. Жоспарлы жұмыс пен ұйымдастыру барысында Комитет бірінен соң бірі маңызды қадамдар жасады. Қараша айының басында Гаспыралы мұғалімдер мектебі, Өнеркәсіп мектебі мен Хансарайда Ұлттық музей ашылды. Көк ту тігіліп Хансарайдағы Ұлттық музейдің ашылу салтанатында Челеби Джихан: «... Біз құрылтайды (Хансарайды нұсқап) сонда өткізуді шештік. Оған мемлекеттік туымызды көтеруге ант бердік. Енді құрлықта, теңізде, тіпті көкте желбірейтін осы ту болмақ деді. Гөкбайрак аман болсын. Қырымды гүлденген, өркениетті және бай елге айналдыру үшін біз Қырым үшін еңбек етіп, өмір сүруіміз керек. Бір жарым ғасыр бойы әдебиетсіз, ғылымсыз, өнерсіз, сауда-саттықсыз, саясатсыз түрмеде, жоқшылықта өмір сүрдік. Біздің ұлт Съезді тек өзін билеу үшін ашпайды. Біздің халық әділетті. Ол өзін ғана ойлап, өз бақытын қамтамасыз етуге тырысатындардың қатарынан емес, ұлтымыз өзге ұлттарды иығына алуды ұйғарды. Съезд мұсылмандардың мақсат-

мүдделері мен олармен іргелес өмір сүріп жатқан Қырымдағы жалпы ұлттардың істерін жалғастыратын болады.

1917 жылы 1 қарашада Қырым түріктерінің комитеттері сайлаған өкілдер Ақмесджитте жиналып, съезд шақырды. Съезд мақсаты Қырымдағы әртүрлі ұлттардың діни, ұлттық және саяси құқықтарына қатысты Қырым Халық Республикасын құрудың принциптерін анықтау болды. Осы мақсатта шақырылған съезде Қырымның сыртындағы сарбаздарды елге әкелу туралы да шешім қабылданды. Ерман-ы Харбийе бастығы Джафер Сейдахмет Қырымның сыртындағы Қырым әскерлерін Украина майданынан Қырымға қайтару үшін көп күш жұмсады. Қиын жағдайда Киевке барған Кафер Сейдахмет көптеген қиындықтарға қарамастан өзінің атты әскерлерді Қырымға жібере бастады. Бірақ Румыния майданындағы мұсылман және татар сарбаздарынан құралған 28 мыңдық әскерді Қырымға көшіру мүмкіншілігі ара қашықтыққа байланысты мүмкін болмады. Кейбіреулері кеш болса да Қырымға жете алды. Ұлттық үкіметті құру уақыты келді. 1917 жылы 17 қарашада Қырымда сайлау өтті. Әйелдердің де сайлау және сайлану құқығы болды. Сайлау нәтижесінде конгресстің 76 делегаты анықталды. Делегаттар арасында әйелдер де болды. Сондықтан 1917 жылдан бастап бүкіл Түрік әлемінде алғаш рет әйелдерге сайлау және сайлану және олардың қоғамдық істерге қатысу құқығын берген Қырым татарлары болды. Осылайша салтанатты шараларға жиналды. Түскі намаздарын делегаттар Хань мешітінде жамағат болып оқыды Диван-ы Әли палатасына қарай съезд делегаттары өтетін жолда Сарбаздар командирлерінің пәрменімен сәлемдесіп сап түзеп, қолдарына әскери гармонь ұстап тұрды. Олар «Хүрриет» әнұранын ойнады. Бұл күндерді көрген жұртшылық, медресе шәкірттері, сарбаздар қуанышпен қуанып жатты. Құрылтайдың ашылуында Қырым мұсылмандары атқару комитеті атынан сөз сөйлеген Нуман Челеби Джихан былай деді; «Бір жарым ғасырдан бері жабылып қалған саясат тарихымыз бүгін қайта ашылууда. Бүгін осы Ұлы сотта жиналған Қырым конгресінің Мәжілісі Ресей үкіметі өлтірген татар Вил-и Миллийені қайта тірілтуде. Бүгін татар ұлты қайта туды...».

(Алғашқы отырысы сайланған делегаттардың ең үлкені Капишорлу Хажы Али Эфендидің төрағалығымен өткен Конгрессте Төрағалық кеңесі де Челеби Джихан, Джафер Сейдахмет, Әбділхақим Хилми, Хажы Бедреттин және

Шефика Гаспыралыдан құралды. Джафер Сейдахмет дайындаған және Челеби Джихан мен Джафер Аблай келіссөздер жүргізген Бас Ассамблея дауыс беру арқылы мақұлдады. Олар өздерінің Ұлттық Парламентін құрғаннан кейін Нуман Челеби Жиханды өздері құрған Ұлттық үкіметтің басшысы етіп тағайындады. Нәтижесінде 26 желтоқсан күні кешке Челеби Джиханның төрағалығымен өткен қызу пікірталастардың нәтижесінде үкімет сенімін алды. Қырымда шиеленіс кезең-кезеңімен көтеріле бастады. Қарулы қақтығыстар да орын алды. Қару-жарақ қажет болған осы ортада большевиктік революция комиссарының қайтару талабына қарамастан, Гөзлеведегі екі вагон зеңбіректер Ақмесжитке әкелінді. Большевиктердің басқыншылығы күшейген бұл күндері қырым-татар жауынгерлерінің қатарына большевиктерге қарсы шыққан орыс офицерлері (меньшевиктер) де қосылды. Бұл шиеленіс халықтың руханиятына кері әсерін тигізді. Қырым татар халқына рух беру және барлық әскери күштерді жинау мақсатында Ақмесджитте соғыс министрі Жафер Сейдахметтің бақылауымен керемет әскери шеру ұйымдастырылды. Осы сәтте шиеленіс күшейе түсті. Қырым татар ұлттық үкіметі сарбаздары мен большевиктер арасындағы қақтығыстар туралы хабар әр жақтан дерлік естілді. Севастопольден Ақмесжитке 10 мыңға жуық большевик солдатты жөнелтілгенде, оқиға өте қиын болды. Ақмесжит пен Севастополь арасындағы Белбек стансасы төңірегінде болған қақтығыстарда өздерінен әлдеқайда жоғары болған орыс әскерлерін талқандаған Қырым ұлттық армиясы орыс әскерлерін Севастопольге айдады. Алайда қолдағы оқ-дәрілердің жоқтығынан әскерлер нақты нәтиже ала алмай, Севастопольді алуға аз уақыт қалғанда тарап кетуге мәжбүр болды. Қақтығыстар қарқынмен жалғасып жатқанда, Ақмесжитте ауыр дағдарыс басталды. Ұлттық үкімет «Народный дом» (Халық үйі) ғимаратын сатып алғысы келіп, орыстар одан бас тартқаннан кейін ғимаратты Ұлттық күштер басып алды. Бұл әрекет орыстардың үлкен наразылығын тудырды. Народный домдағы заставаларды жоюды талап етіп, Қырымның түкпір-түкпірінен орыс халқы Ақмесжитке ағыла бастады. Жиналған Ұлттық Үкімет Министрлер Кеңесі Народный домнан кетуге шешім қабылдағанда Челеби Джихан да қызметінен кетті. Ұлттық үкімет парламент мүшелерін Ақмесжитке шақырып жатқанда

большевиктер қалаға бірте-бірте басып кіре бастады. Көптеген Қырым татар сарбаздары шейіт болған қақтығыстар нәтижесінде Нуман Челеби Джихан большевиктердің президенті Миллер тарапынан тұтқындалып, көлікпен Севастопольге жеткізілді. 1918 жылы 26 қаңтарда большевиктер Қырымды толығымен басып алды. Тұтқындалған кезде Челеби Джихан қасындағыларға мына сөздерді айтты: «Қырым үкіметі мен Қырым халқы міндетті түрде қайта өмір сүреді». Севастопольде басқа Қырым татар моджахедтерімен бірге түрмеде отырған Челеби Джихан адамгершілікке жатпайтын қарым-қатынас пен қатыгездікке ұшырады. Оқ тиіп шейіт болған Нуман Челеби Джихан мен онымен бірге айыпталушының мәйіттері ешкім таба алмас үшін Қара теңізге лақтырылды. Қырым жәдиттері ұлттық және қызыл болып екіге бөлінді. Қызыл Армия ұлтшылдарға қарсы жаппай қырып-жою қозғалысын қолға алды. Бұл Қырым седицилерінің алғашқы толқыны. Қырымда 1921 жылы Лениннің ағасы Ульяновскийдің төрағалығымен Қырым Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы құрылды. Кейін Вранглер Қырымды қайтарып алғанда, бұл үкімет құлады (Üşümezsoy, 2010) Одан кейінгі кезеңде большевиктер Бела-кунның басшылығымен Қырымдағы большевиктерге қарсы жорықты басу операциясына кірісті. Лениннің бұйрығымен Ұлттық партияның сол қанатымен жасалған одақ пен келісім Ұлттық партияны заңды түрде жасады. Ұлттық партияның түрмедегі мүшелері босатылды. Сұлтан Ғалиев пен Фирдевстің ұлт коммунистерінің қолдауымен 1921 жылы қазанда Лениннің сөзімен айтқанда, «Шығыс жұлдызы» Қырым Автономиялық Социалистік Республикасы жарияланды. Бұл Лениннің Шығыс халықтарына да, түріктердің азаттық соғысына да жолдауы ретінде қарастырылды. Вели Ибрахим басқаратын және көрнекті татар тұлғасы бар бұл үкімет Анкарадағы Мұстафа Кемалдың парламентімен байланыс орнатты. Бұл Лениннің социалистік утопиясы Шығыс халықтарының азаттығы ретінде көрінген кезең. Бұл кезеңде Сұлтан Ғалиев және оның достары Башқұртстанның Қазан қаласында билікте болды. Ал Башқұрт-Қазан өкілдері Түркияда жұмыс істеген. (Üşümezsoy 2010)

Түркістан мен Бұхара әмірлігінде большевиктердің билікке келуімен Ежелгілердің ынтымақтастығы жәдидшілерді бұл процесте оң және сол деп екі топқа бөлді. Қазақстанда құрылған «Алаш-Орданың» бастаушылары,

алдымен «патшалық орыстардың» басшысы оларға Колчак, одан кейін қызылдар шабуыл жасады. Қазақ, қырғыз және Өзбек жәдиттері Ауғанстанға, Түркияға, Пәкістанға, Энверге қашуға мәжбүр болды. Олар Паша бастаған Түркістан азаттық соғысын қолдап, басмашылармен бір жақта соғысты. Иділ Оралда ұлтшылдар ыдырап жатқанда, Сұлтан Ғалиев достарымен ұлттық коммунизм ұғымын берік ұстануға тырысты. Түркістанда солшыл қолдар Бұхара коммунистік партиясынан Өзбекстан коммунистік партиясына дейінгі аралықта партия мүшесі болады. Әзірбайжанда Нариман Нариманов 1920 жылы 28 сәуірде Әзірбайжан Әскери Кеңесінің төрағасы және Премьер-Министрі (Халық Комиссарларының Төрағасы) болды. 1922 жылы Оңтүстік Кавказ федерациясының президенті және КСРО Орталық Атқару Комитетінің Төрағасы болып тағайындалды. 1923 жылы Ресей Компартиясы Орталық Комитетінің мүшесі болды. Одан кейін Сыртқы істер министрлігінің Шығыс бөлімінің бастығы болып тағайындалды. Нариман Нариманов саяси себептермен партиядан шықты. Бірақ оны Әзірбайжанда жақсы көргендіктен тікелей тұтқындамай, ресми құжаттарда жүрек талмасынан 1925 жылы 19 наурызда қайтыс болды деп жазылған. Алайда, соңғы жылдары оның өлімі саяси қастандық екендігі жиі айтылып жүрді, өйткені оның ешқандай ауруы жоқ еді. 1924 жылы Ленин қайтыс болғаннан кейін Сталин мен Троцкий арасындағы тартыс соқыр төбелеске ұласты. Бұл кезеңде көптеген зиялылар большевиктерге қарсы жәдиторлар мен басмашылар атанып, 1927-1928 жылдар аралығында Орал тауларына жер аударылып, атылды. Өкінішке орай, бұл жәдидшілердің екінші толқыны еді. Қырымда Вели Ибраимовтың барлық кадрлары атылғаны сияқты, Вели Ибрахим бөлген жерлердің иелері кулактар деп сипатталып, Сібірге жер аударылды. Қырым драмасы 1928 жылы қайтадан басталды. Бұл қысқа мерзімді, 8 жылға созылған социалистік арман Сталиннің контрреволюциялық төңкерісімен аяқталады. Бұл тек Қырымда ғана емес, Иділ-Орал мен Қазақстанда да күрт орын алады. Сталиннің сөйлеген сөзінде сол және оң ауытқулар туралы айтылған барлық сұлтан ғалиевшіл кадрлар; Ғалиев, Иділ Оралда ұлтшылдар жарылып жатқанда, Сұлтан Ғалиев және оның достары ұлттық коммунизм тұжырымдамасын ұстануға тырысты».

Фирдевс, Тұрар Рысқұлов, Хоқаев сияқты ұлт коммунистері батырлары атылды. Бұл жолдардың барлығынан басқасы ұлтшылдық ауытқуды айыптау, бай шаруаларды жою, социалистік билікті нығайту үшін пролетариат диктатурасын жүзеге асыру сияқты социалистік терминологияға енгізілген.

Адамгершілікке жатпайтын тағы бір әрекет Қырымда Хасан Сабри Айвазов 1930-шы жылдарға дейін жұмысқа берілмеу туралы үкім шығарылды. (Üşümezsoy 2010) Газет-журнал шығаруда, мақала жазуда осындай өнімді құрылымды ұстанған Айвазовтың 1930 жылдардағы бірде-бір мақаласы жоқ. Осы үлкен азаптан кейін ол 1938 жылы 60 жасында атылып өлтірілді. Қызыл ма, солшыл ма, әйтеуір, 1937 жылғы қанды ұсыныста «пантүркист», «түркішіл» деген айыппен жәдидшілердің барлығы дерлік, әсіресе жетекші қозғалысты басқарып, бағыт-бағдар беріп отырғандар ұжымдық түрде атылады. Өкінішке орай, бұл жәдидшілердің үшінші толқыны еді.

Жәдидшілдіктен түрікшілдікке және Түркия Республикасына дейін Исмаил Гаспыралының «Тержұман» газеті мен басылымдары күллі түрік әлемінде Ыстамбұлда да айтарлықтай оқырманға ие болды. Мемлекетің түкпір-түкпірінде ұлтшылдық өршіп тұрды, бірақ түрік ұлты Османлыға бағынышты болудан немесе Мұхаммедтің үмметі болудан аса алмады. Тіпті әртүрлі азшылықтар мен девширмелердің түрлі қорлауларына ұшырады. Танзимат (салқ салу) жарлығынан кейін білім беру жүйесі біршама жақсарды, бірақ проблемалар әлі де сақталды. Ыстамбұлдағы зиялы қауымға Исмаил Гаспыралдың «Тержұман» газеті мен басқа да басылымдары әсер етті. Ал Усуль-и Жәдит мектептерінде өскен түрік зиялылары жоғары білім алу үшін Стамбулға келе бастады. Түрік ұлтшылдығы мен түрікшілдік идеясы олар құрған қоғамдарда, әсіресе Түрік ошағында кең тарала бастады. Балқан және Бірінші дүниежүзілік соғыстың бірінен соң бірі жеңіліске ұшырауы бұл ұлтшыл интеллектуалдық қозғалыстардың кең таралуына және күшеюіне себеп болды. Осы аралықта орыс патшалығы жойылып, Түрік әлемінің түкпір-түкпірінде тәуелсіздік желдері соға бастады. Қырымда, Қазанда, Әзірбайжанда, Бұқарада, Башқұртстанда, Түркістанда жәдидшілер тарапынан ұлттық мемлекеттер мен республикалар құрыла бастады. Бірінші дүниежүзілік соғыс жеңіліп, Анадолы мен Ыстамбұл басып алынып, Османлы Парламенті Ұлттық пакт

жарияланып таратылғаннан кейін Анадолыда ұлттық күрес кезеңі басталды. Түрік әлеміндегі ұлттық мемлекеттерден көмектер жиналып, Анадолы қозғалысына әр түрлі материалдық және моральдық қолдау көрсетілді. Бұхара республикасының қазынасынан жөнелтілген 100 миллион рубль алтын ұлттық күрестің ең қиын кезеңдерінде Анкараға жеткізілді.

Қорытынды

Тәуелсіздік соғысы жалғасып жатқан кезде дипломатиялық байланыстар жасау үшін 1921 жылы 17 қаңтарда Бұхара Халық Республикасынан делегация Анкараға келді. Делегация Мұстафа Кемалға үш алтын кестелі қылыш пен Темірге тиесілі Құранды сыйға тартты. Сакария Жеңісін құттықтау үшін жіберілген бұл сыйлықтарға алғыс ретінде Мұстафа Кемал Паша парламент мінберінен әсерлі сөз сөйлейді:

«Бұқаралықтар Түркиядағы түрік және мұсылман бауырларына сый ретінде жіберген Құран мен Түркия халық әскеріне алғыс пен құттықтау ретінде жіберген қылыш – ерекше әрі қымбат, ақиқат дін мен өмірдің күшін білдіретін қылыш – екі мұра. Қолдарыңыздан осы жәдігерлерді алып жатқанда жүрегім толқып кетті. Алыстағы ағаларымыздың бастама нышандары мен құттықтауларына халқымыз да, әскеріміз де ерекше мақтаныш болары сөзсіз. Тақуа және бауырлас Бұхар халқының тілегін орындап, мен бұл Киелі кітапты елге, әулиені Измирді жаулап алушыға жеткіземін. Алланың рақымымен Инөнү мен Сакария жеңістеріне қол жеткізген ұлттық армиямыз бұл қылышты да көп ұзамай жеңеді деп үміттенеміз. Құрметті делегацияңызға түрік халқы мен армиясы және Түркия Ұлы Ұлттық Мәжілісі үкіметі атынан алғыс айтамын.» (Hakimiligi Milliye, 8 Kanunusani, 1922)

Қылыштардың бірі Мұстафа Кемал Пашаға, екіншісі Батыс майданының қолбасшысы Исмет пашаға, үшінші қылыш Измирге кірген екінші атты әскер дивизиясының 4-ші полкінің рота командирі капитан Шерафеттин мырзаға берілді. 9 қыркүйек күні таңертең Үкімет үйіне түрік туын тікті. Исмет паша 1944 жылы «Ұлттық басшы» кезеңінде Әзірбайжаннан қашып Түркияны паналаған 144 жәдит алып жүрген қылышқа лайық емес екенін мәлімдеді. Өйткені Әзербайжан түрік зиялыларының Сталинге қайтарылып, өлтірілгенін «Боралтан көпірі оқиғасына» өзін кінәлі санады.

«Тәуелсіздік соғысы жалғасып жатқан кезде дипломатиялық байланыстар жасау үшін 1921 жылы 17 қаңтарда Бұхара Халық Республикасынан делегация Анкараға келді. Делегация Мұстафа Кемалға үш алтын кестелі қылыш пен Темірге тиесілі Құранды сыйға тартты. Барған сайын күшейе түскен Кеңес Одағы жәдидшілер құрған ұлттық республикаларды бірінен соң бірі

жұтып қойды. Бұл республикалардан қашып құтыла алатын жәдид зиялылары Ататүрік кемеңгерлігімен жаңадан құрылған Түрік мемлекетіне әкелінді. Бұл есімдер жас Түркия Республикасының білім мен өркениет негізін қалаған зиялы қауымға айналды. Жәдидизм жаңа Түркия Республикасының құрылу кезеңінде негізгі философиясы болды».

References

- Devlet Nadir (1990), İsmail Bey Gaspıralı, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara. [İsmail Bey Gaspıralı, Turkish World Studies Institute Publications, Ankara.] (In Turkish)
- Eshenkulova, Kishimjan (2007), Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917), Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. [İsmail Bey Gaspıralı, Turkish World Studies Institute Publications, Ankara.] (In Turkish)
- Kanlidere, Ahmet (2010), "The Trends Of Thought Among The Tatars And Bashkirs: Religious Reformism And Secular Jadidism Vs. Qadimism (1883-1910), Uluslar Arası Stratejik Araştırmalar Kurumu, ["The Trends Of Thought Among The Tatars And Bashkirs: Religious Reformism And Secular Jadidism Vs. Qadimism (1883-1910), International Strategic Research Institution] Vol. 5, No. 9, Ankara. (In Turkish)
- Kirimli, Hakan (2001), İsmail Bey Gaspıralı (Gasprinskiy)-1851-1914 [İsmail Bey Gaspıralı (Gasprinskiy)-1851-1914]. Retrieved from <http://www.ismailgaspıralı.org/yazilar/hkirimli01.htm> (In Turkish)
- Landau, Jacop M (1995), Pan Turkism: From Irredentism to Cooperation, Hurst Comp., London, p.1.
- Nagayev, Safter Kardaş Edebiyatlar, Ocak-Mart, 1994, Sayı: 26, p. 8-14'ten Aktaran: Bayram Orak [Safter Kardaş Literatures, January-March, 1994, Issue: 26, p. 8-14 Quoted by Bayram Orak] Retrieved from <http://www.ismailgaspıralı.org/yazilar/snagayev.htm> (In Turkish)
- Somuncuoğlu, B. (2006), Tümen, Türkistan'da Eğitim (1865-1917) Ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı, T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), [Tümen, Education in Turkestan (1865-1917) and Tsarist Russia's Approach to Education in terms of Socio-Politics, T.C. Gazi University Institute of Social Sciences, Department of Contemporary History, (Unpublished PhD Thesis)], Ankara. (In Turkish)
- Togan, Zeki Velidi «The Encyclopaedia of Islam», New Edition, V.II, 1965, Leiden, E. J. Brill, p. 979-81 (EI, 2 (1965) 2; 979-981). [«The Encyclopaedia of Islam», New Edition, V.II, 1965, Leiden, E. J. Brill, p. 979-81 (EI, 2 (1965) 2; 979-981)]. trans. prof. Dr. Yavuz Akpınar. Retrieved from <http://www.ismailgaspıralı.org/yazilar/zvtogan.htm> (In Turkish)
- Uzun, Turgay (2001), İlk Türk Aydınlanma Hareketi: Ceditcilik ve İsmail Gaspıralı [The First Turkish Enlightenment Movement: Ceditism and İsmail Gaspıralı]. Retrieved from <http://www.ismailgaspıralı.org/yazilar/tuzun.htm> (In Turkish)
- Üşümezsoy, Şener; Millî Komünizm, Millî Fırka ve Kırım Muhtar (2010) Sosyalist Cumhuriyeti. [National Communism, National Party and Autonomous Socialist Republic of Crimea] Turkish Left, No 265. Retrieved from <http://www.turksolu.org/265/ushumezsoy265.htm> (In Turkish)
- Williams, Brian, G. Çeviren (2001) TANATAR Bülent; İsmail Gaspıralı'nın Mirasını Yeniden Yorumlamak. Kırım'ın Atatürk'ü mü, Rus İşbirlikçisi mi Yoksa Rusya İmparatorluğuna Pan-Türkçü Bir Tehdit mi?; [Reinterpreting the Legacy of İsmail Gaspıralı. Atatürk of Crimea, Russian Collaborator, or a Pan-Turkist Threat to the Russian Empire?;] Retrieved from <http://www.ismailgaspıralı.org/yazilar/bwilliams.htm> (In Turkish)
- Yüksel Zuhul Kırım Tatar Millî Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov; Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi; [Crimean Tatar National Movement and Hasan Sabri Ayvazov; Selçuk University Journal of Turkic Studies], Issue 13; 2003. Retrieved from <http://www.turkiyat.selçuk.edu.tr/pdfdergi/s13/yuksel.pdf> (In Turkish)

References

- Devlet Nadir. İsmail Bey Gaspıralı, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, – Ankara, 1990.
- Eshenkulova, Kishimjan. Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917), Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü – İstanbul, 2007.
- Kanlidere, Ahmet "The Trends Of Thought Among The Tatars And Bashkirs: Religious Reformism And Secular Jadidism Vs. Qadimism (1883-1910), Uluslar Arası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Cilt 5, Sayı 9, – Ankara, 2010.
- Kirimli, Hakan. İsmail Bey Gaspıralı (Gasprinskiy)-1851-1914; – 2001. // <http://www.ismailgaspıralı.org/yazilar/hkirimli01.htm>
- Landau, Jacop M. Pan Turkism: From Irredentism to Cooperation, Hurst Comp., – London, 1995. – p.1.
- Nagayev, Safter Kardaş Edebiyatlar, Ocak-Mart, 1994, Sayı: 26, s. 8-14'ten Aktaran: Bayram Orak // <http://www.ismailgaspıralı.org/yazilar/snagayev.htm>

Somuncuoğlu, B. Tümen, Türkistan'da Eğitim (1865-1917) Ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açıdan Eğitime Yaklaşımı, , T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) – Ankara, 2006.

Togan, Zeki Velidi «The Encyclopaedia of Islam», New Edition, V.II, 1965, Leiden, E. J. Brill, p. 979-81 (EI, 2 (1965) 2; 979-981); çev. Prof. Dr. Yavuz Akpınar; // <http://www.ismailgaspırali.org/yazilar/zvtogan.htm>

Uzun, Turgay. İlk Türk Aydınlanma Hareketi: Ceditçilik ve İsmail Gaspıralı – 2001. // <http://www.ismailgaspırali.org/yazilar/tuzun.htm>

Üşümezsoy, Şener; Millî Komünizm, Millî Fırka ve Kırım Muhtar Sosyalist Cumhuriyeti; Türk Solu; Sayı 265, 2010 // <http://www.turksolu.org/265/usumezsoy265.htm>

Williams, Brian, G. Çeviren: TANATAR Bülent; İsmail Gaspıralı'nın Mirasını Yeniden Yorumlamak. Kırım'ın Atatürk'ü mü, Rus İşbirlikçisi mi Yoksa Rusya İmparatorluğuna Pan-Türkçü Bir Tehdit mi? – 2001. // <http://www.ismailgaspırali.org/yazilar/bwilliams.htm>

Yüksel Zuhâl Kırım Tatar Millî Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov; Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi; 13. Sayı; 2003 // <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s13/yuksel.pdf>